‘Congruerende voegwoorden’

C.B. van Haeringen

bron

C.B. van Haeringen, ‘Congruerende voegwoorden.’ In: *TNTL* 58 (1939), p. 161-176.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/haer001cong01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

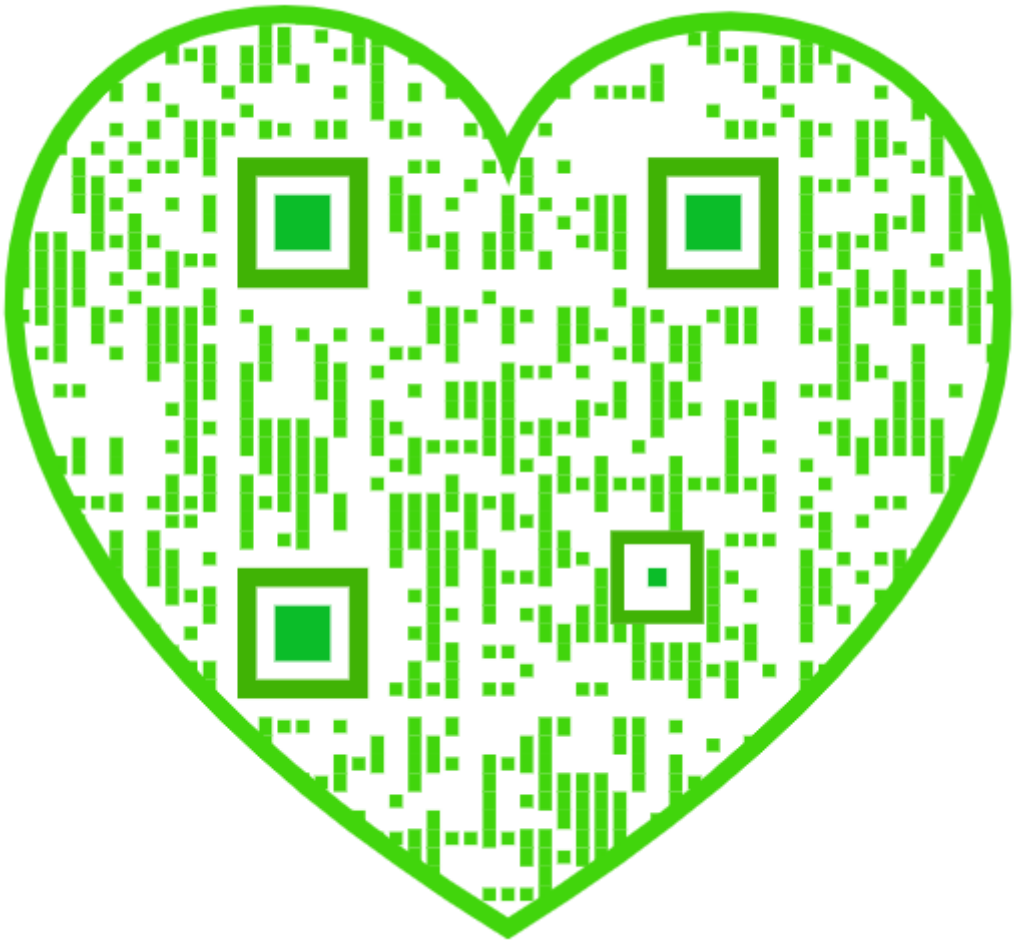

Congruerende voegwoorden

C.B. van Haeringen

Ieder die wel eens een hollands dialect heeft horen spreken, heeft opgemerkt dat de voegwoorden *as* (als) en *of* soms voorkomen in de verlengde vorm *azzə* en *ovvə*. Alleen de o n d e r s c h i k k e n d e voegwoorden vertonen deze dubbelheid van vorm. Men hoort b.v. niet *Kees ovvə Piet, etən ovvə slapə, mensən ovvə beestə, wə mottə blijvə ovvə wə mottə weggaan*, maar wèl: *wə zellən əs vragə ovvə zə morgə kommə, kijk əs ovvə də appəls geen kwaad kennə*. De verlenging is streng beperkt tot de afhankelijke zin.

Verder blijkt bij nader opletten dat de vormen *azzə* en *ovvə* alleen voorkomen wanneer in die ondergeschikte zin het onderwerp meervoudig is. *Azzə* is b.v. onmogelijk in *As Wim komp, mot jə zorgə dat je tuis ben*, maar kan wel gebruikt worden in *Azzəwə* (eventueel *azzəmə* [1] *kommə, mot jə zorgə* … enz. Evenzo *As Kees komp*, maar *Azzə Kees en Willəm kommə* …, of wel *As ən koe hongər heb*, maar *Azzə koeiə hongər hebbə* … N o o d z a k e l i j k is de lange vorm niet; ook *As koeiə hongər hebbə* is ‘goed’. Maar *azzə* is alleen m o g e l i j k onder de aangegeven condities. Of bij meervoudig onderwerp de keus tussen *as* en *azzə* berust op rythmische gronden, zodat het zou afhangen b.v. van de lengte van de zin of van spreektempo of wel van de verdeling van zwakke en sterke syllaben in de zin, heb ik niet kunnen nagaan. Waarschijnlijk lijkt het mij niet. Eerder zou ik denken dat *azzə* wat gemeenzamer en platter gevoeld wordt dan *as*, zodat wie wat verzorgd spreken wil, zijn *azzə, ovvə* door *as* en *of* vervangt.

Het is niet overbodig de gebondenheid van *azzə* en *ovvə* aan meervoudige onderwerpen nadrukkelijk te vindiceren, omdat

1) Naar streng-fonetische weergeving heb ik niet gestreefd; alleen leek het mij practisch voor de doffe klinker het teken *ə* te gebruiken. Voor wie de dialectcitaten enigszins gelocaliseerd wil hebben, zij medegedeeld dat zij waargenomen zijn in Zuid-Holland, in Rotterdam en een ruim gebied eromheen. Tenzij uitdrukkelijk andere herkomst is aangegeven.

men uit de dialectgrammatica's, voorzover deze het verschijnsel bespreken, wel eens een andere indruk krijgt. Zo willen b.v. Opprel, *Dial. van Oudbeierland* 45, en Boekenoogen, *Zaansche Volkstaal* 19, *azzə* beperken tot een volgend *wə, zə* en *dər* 'er'. Zij menen blijkbaar dat de conditie voor *azzə* van fonetischen aard is. Ik wil niet loochenen dat hier of daar zulk een fonetische conditie gelden kan naast of als beperking van de hier vastgestelde meervoudseis. Men kan zich denken dat de neiging in een meervoudige zin bestaat, maar alleen tot hoorbare uiting komt wanneer bepaalde consonanten op het voegwoord volgen. Maar het meervoudige blijft primair. Wat *zə* betreft, moet ik voor mijn waarnemingsgebied, dat tamelijk uitgebreid is, fonetische invloed van de *z* bepaald afwijzen. Die stellige afwijzing berust op vergelijking tussen de volkomen gelijkluidende woorden *zə* singularis en *zə* pluralis. De vorm *azzə* is ondenkbaar in *De meid gaat uit as zə zin heb*, maar kan zeer goed voorkomen in *De meidə gaan uit azzə zə zin hebbə*. Voor *wə* 'wij' is het moeilijker een precies gelijk enkelvoudig geval aan te voeren. Dat echter de medeklinker *w* in dezen geenszins beslissend is, blijkt terstond uit *As Willəm komp* tegenover *Azze Willəm en Kees kommə*. Onjuist is ook het vermoeden, dat *dər* 'er' voldoende zou zijn om *azzə* en *ovvə* te motiveren: ook hier is het meervoudige onderwerp vereist. Vgl. b.v. *Azzə dər ziekə mensə bennə*, maar *As tər ziektə-n-is*: in het laatste geval is *azzə* onmogelijk.

Dat aan Boekenoogen (en Opprel die B. volgt) de juiste samenhang niet duidelijk is geworden, zal gelegen zijn in het voornaamwoord *je*, dat in zijn dialect ook *azzə* en *ovvə* veroorzaakt. Nu moet men echter terstond opmerken dat *je* in het Noordhollands meervoudige werkwoordsvormen bij zich heeft (vgl. b.v. Boekenoogen § 157: *jə roepə, jə makə*). Voor het Oudbeierlands, waar dit niet zo is, komt voor *jə* géen *azzə*: Opprel merkt het uitdrukkelijk op. Wij kunnen veilig aannemen dat de toestand aan de Zaan gelijk is aan die in Westfriesland, die door Karsten, *Dial. van Drechterland* I,

117 (vgl. ook II, 89) aldus wordt beschreven: ‘De vorm (*azzə*) komt voor na (blijkbaar een lapsus; bedoeld is: ‘vóór’) w a i , w e , w u l l i e ; z a i , z e , z u l l i e , h u l l i e ; j e , j u l l i e ; d e r en *voor zelfst. nw. in het meerv.*’ (de cursivering is van Dr. K.). M. a. w. bij meervoudig onderwerp, of misschien juister: bij meervoudige persoonsvorm van het werkwoord.

Het kan wat aanmatigend schijnen aldus den enen dialect-beschrijver gelijk te geven en den ander min of meer te desavoueren, terwijl die ander het toch heeft over het dialect dat hij van kindsbeen af gesproken heeft. Er zijn echter twee redenen, waarom kritisch lezen op dit punt gewenst is:

1° De samenstellers van dialectgrammatica's hebben zich vooral op klank- en vormleer geconcentreerd en daarom aan de onbuigbare voegwoorden weinig aandacht geschonken.

2° en ten voornaamste: De korte vorm is niet, ook bij meervoudig onderwerp, strijdig met het taaleigen. De lange vorm kàn in de omschreven positie gebruikt worden, maar is niet dwingend. Men kan dus geen dialectschrijver verwijten dat hij een ‘fout’ maakt, wanneer hij in een proeve van zijn dialect alleen *as* en *of* geeft. Daar nu de waarnemer, ook al is hij ingeborene, min of meer uitgaat van het Algemeen-Nederlands, en vastlegt wat als afwijking daarvan interessant kan heten, kan hem licht de nuance tussen *as* en *azzə* ontgaan of niet in het juiste verband voor ogen staan [1)].

Doordat *azzə* en *ovvə* maar in een uithoekje van de belangstelling liggen, kan het voorkomen dat men een behoorlijke beschrijving opslaat van een dialect, waarvan men zeker weet of op goede gronden vermoeden kan dat de *as-azzə*-nuance er bestaat, en toch er niets van vermeld vindt. Daarom mag men

1) Ieder kent zulke gevallen bij minder geschoolde waarnemers. Met innige overtuiging ontkennen b.v. beschaafde Nederlanders, dat zij ooit *als* na een comparatief zeggen: ze menen stellig dat ze alleen *dan* gebruiken, omdat hun dit als het juiste en navolgenswaardige is geleerd. Totdat men ze in de loop van hetzelfde gesprek op een *a*(*l*)*s* betrapt. Van dergelijke gebrekkige zelfobservatie zijn de voorbeelden te vermenigvuldigen, waar het eigenaardigheden geldt die in de reuk staan van minder correct te zijn. Bij geschoolde waarnemers van eigen dialect geldt dit in mindere mate, maar geheel vrij zijn zij er ook niet altijd van.

ex silentio lang niet altijd een argumentum halen voor de afwezigheid ervan. Zo heb ik het vermoeden dat het Katwijks, waarvan Overdiep zo levendige specimina geeft in *Onze Taaltuin* III, ook wel *azzə* en *ovvə* zal kennen, al vindt men er geen enkel voorbeeld van in de samenhangende tekst *ald*. 248 vlgg. (wel *as* met meervoud; vgl. ook *ald*. 287: *as wə behouwə teelt haddə*). Dat vermoeden bij een beschrijving, waarvan men waarlijk niet zeggen kan dat ze eenzijdig klank- en vormleer geeft, steunt op een katwijkse bijzonderheid die straks nog ter sprake komt.

En schrijver dezes die, hoewel geen publicist over enig hollands dialect, zich toch verbeeldt enige decennia met belangstelling naar Zuidhollands, continentaal en insulair, te hebben geluisterd, had de gebondenheid van *azzə* en *ovvə* aan een meervoudig onderwerp n o o i t opgemerkt, totdat hij er opmerkzaam op werd gemaakt door iemand die zelden of nooit een nederlandse dialectgrammatica in handen heeft gehad, nl. zijn broer Dr. J.H. van Haeringen, classicus van professie. Wie aldus eigen zwakheid in observatie heeft leren kennen, zal geen ander iets verwijten en slechts te meer waardering hebben voor de dialectbeschrijvers zoals Karsten, die het verschijnsel ten volle hebben waargenomen en vastgelegd.

Totnogtoe sprak ik alleen over *als* en *of*, omdat bij deze twee, vooral bij het eerste, de voorhanden dialectliteratuur althans enige gegevens levert. Eigen en anderer waarneming echter aan het Zuidhollands toont dat er nog andere voegwoorden en andere verbindingswoorden zijn die eenzelfde differentiatie vertonen. Zo b.v. het voegwoord *dat. Dattə* of *daddə* kan hiernaast voorkomen in dezelfde omstandigheden als *azzə* naast *as*, b.v. *Zə zeggə dattə zə ziek bennə. Wə mottə zien dattəme klaar kommə*. Ook de met het relativerende *dat* versterkte voegwoorden vertonen het, zoals *oftat* en *astat*, b.v. '*k Heb əm gəvraagd oftattie zin had*, maar eventueel '*k Heb zə gəvraagd oftattəzə zin haddə*. En hier moge ik ook een voorbeeld aan Overdiep ontlenen uit het Katwijks, waaruit af te leiden valt dat ook dit dialect de differentiatie kent:

Ik hoor astattəzə gien záut ən hebbə. Ook bij *wat* ter inleiding van een afhankelijke zin komt de verlenging voor. B.v. *Ik zel əs horə wattə zə zeggə*. En uit het Katwijks, weer naar Overdiep: *Weet ik wattə zə wullə* [1)].

Nog andere verbindingswoorden van afhankelijke zinnen vertonen in het Zuidhollands in meer of mindere mate de verlenging, b.v. het voegwoord *toen: Toenə mə kwammə, wastie al weg*, en het relativum *die: ən jongə die werkə wil*, maar *jongəs dieə werkə willə*. Sprekender en regelmatiger nog het onzijdige relativum *dat: ət huis da(t) Gerrit gəkocht heb*, maar *ət huis dattəmə gəkocht hebbə*. En nog onlangs hoorde ik een bejaarde vrouw, uit Sliedrecht geboortig, spreken over *van die rāmə, wārə zə də gordijnə mee spannə*. Ook dit *wāre* is, zo zal ieder 'taalgevoelige' uit de streek toegeven, niet mogelijk in een zin met enkelvoudig onderwerp. Dr. Zijderveld kent van het eiland IJselmonde dezelfde verlengde vorm van het voegwoord *wanneer*.

Nadat ik bovenstaande gegevens had verzameld, kreeg ik een korte, maar zaakrijke mededeling omtrent het *as-azzə*-verschijnsel onder de ogen, die mij te meer welkom was, omdat ze te vinden is in een proeve van het dialect van Rotterdam, de plaats dus die ook het middelpunt was van mijn waarnemingen. Deze mededeling is van de hand van L.J. Rogier, en is gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Taal en Letteren* XXVI (1938), 191 vlgg. Het zij mij vergund den heer Rogier, dien ik als kroongetuige achteraan plaats, woordelijk te citeren. Hij zegt *t.a.p.* 198: 'Een verschijnsel dat ik ook wel in andere dialecten heb opgemerkt, maar dat m.i. meer aandacht verdient dan het bij mijn weten tot nu toe

1) Overdieps vermoeden, *Onze Taaltuin* III, 209, dat in het *-tə* van *wattə* een ouder relativerend *dat* zou schuilen, komt voor de vele soortgelijke gevallen die hier besproken zijn, niet in aanmerking, en het ligt voor de hand dit *wattə* hiermee gelijk te stellen. Vgl. vooral *dattə* en *wattə* met de verderop besproken vormverschillen in het Zuidoostvlaanders van Teirlinck, waar eveneens *dat* en *wat* beide op dezelfde wijze worden gedifferentieerd (*dan* en w*an*), maar anders als in het Hollands.
Het is wel overbodig te zeggen dat dit tot de afhankelijke zin beperkte *dattə* en *wattə* van geheel anderen aard is als het emfatische vragend voornaamwoord *wattə* en het aanwijzende *dattə*. Deze laatste staan op één lijn met *dittə* en *ikke*.

trok, is de voegwoordencongruentie met het getal van het werkwoord. Het doet zich voor bij de voegwoorden *dat, of, als* en *toen*, ook wel bij het vragend voornaamwoord *wat* (als verbindingswoord)'. R. geeft dan de volgende voorbeelden (in mijn transcriptie):

Waar oftie woont, wēdək nie(*t*) naast *Waar* [1] *ovvəzə wōnə, wēdək nie*(*t*). *Hij zee dattie ziek was*, maar …*daddə zə kindərə ziek wazzə. Hij vroeg ovvək kwam*, maar …*ovvəmə kwammə. Toe*(*n*) *ək tuiskwam*, maar *toenəmə tuiskwammə. Astie komp*, maar *azzəzə kommə. Wissie waddək* (ook *waddovvək*) *bədoeldə*? maar *wissie waddəmə* (ook *waddovvəmə*) *bədoeldə*? Verder wijst Rogier nog op de aanhef van een populair liedje: *En daddəmə toffə jongəs sijn willəmə wētə*.

Wij hebben dus uit zoveel verschillende plaatsen in Holland getuigenissen aangaande *azzə, ovvə* e.d., dat het niet gewaagd is aan te nemen dat het van Oudbeierland tot Drechterland algemeen is, zij het dan niet overal in dezelfde mate en bij dezelfde woorden. Een grens naar het zuiden kan ik niet geven, evenmin naar het oosten. Voorlopig vermeld ik alleen, dat in geen van de mij bekende beschrijvingen van oostelijke dialecten *azzə* of *ovvə* vermeld is.

Wèl komt iets dergelijks voor in het uiterste zuiden van het nederlandse taalgebied, nl. het Zuidoostvlaanders van Teirlinck. Formeel is het wat anders, maar de condities zijn zeer overeenkomstig. Teirlinck deelt nl. in zijn *Klankleer* p. 90 mede dat het Zovla. *an* heeft '(niet verplichtend) naast en voor ndl. *as*, enkel vóor klinker of ndl. *d, t, h, z* en gevolgd door een meervoudig onderwerp en werkwoord'. Inhoeverre de beperking tot bepaalde volgconsonanten juist is, kan ik niet nagaan: hoofdzaak is de volkomen ondubbelzinnige formulering van de eis betreffende het meervoud.

Ik meen dit *an* ook in noordelijker streken, bv. westelijk

1) Dat in dit geval *waar* niet 'congrueert', zoals in het juist genoemde Sliedrechtse voorbeeld, spreekt van zelf. *Waar ovvə* is precies te vergelijken b.v. met *astattə* of *oftattə*. Vgl. ook *watof* in het laatste van R.'s voorbeelden.

Noord-Brabant, wel te hebben gehoord, maar durf hieromtrent niets stelligs beweren. Intussen kan ik noch uit de Bommelerwaard (Van de Water) noch uit Grave (Jacob), noch uit Antwerpen (Smout), noch uit Brussel (Mazereel) iets vermelden, dat op bekendheid van *azzə* of *an* wijst. Ook Weijnen bespreekt het niet. Vercoullie *Onze Volkstaal* II, 19 vermeldt, zeer terloops, westvl. *ao*(*n*)*k* 'als ik', waaruit men desnoods zou kunnen afleiden dat *an* in het westvl. ook bij enkelvoudig gevolg voorkomt. Maar V. spreekt niet expressis verbis over een differentiatie. Overdiep *Stil. Gramm*. § 386 vermeldt uit het Gents *aon* vóor *z* en *d*, welke vorm hij als een 'verzwakking' van *as* beschouwt. Misschien bestaat hier een toestand die niet veel van die bij Teirlinck verschilt.

Bij Frings-Vandenheuvel *Südniederl. Mundarten* is het *toen* in Wenkerzin no. 24 ('Toen we gisteravond terugkwamen') veelal vertaald met *as*. Hasselt heeft hier *azəvə*, een voorbeeld waarop ik niet veel zou willen bouwen. In Brabant-Antwerpen komt een vreemd *aləvə* voor uit Heyst-op-den-Berg. Verder beginnen in Vlaanderen vormen te komen als *amə, omə*, die m i s s c h i e n te verklaren zijn uit *an* en *wə*, en dan het hier bedoelde *an* zouden vertonen. Maar dit is geenszins zeker.

De dialectatlassen van Blancquaert c. s. geven een voorbeeld van *als*, gevolgd door meervoudig onderwerp en werkwoord, in de eerste zin: 'Als de kiekens een steekvogel (sperwer) zien, hebben ze schrik (zijn ze bang)'. De woorden 'als de kiekens' zijn bovendien op kaart no. 78 te overzien. Het resultaat is als volgt. Klein-Brabant heeft uitsluitend *az*, in Zuid-Oost-Vlaanderen hebben verscheiden plaatsen *an*, sommige ook *azn* [1)]. Noord-Oost-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen vertonen een dergelijk beeld, misschien zijn de *an*-gevallen hier wat talrijker. Voor Sluis geeft Bl. op '*alz* of *an*'; zo ook voor Adegem[1)] en Merendree[1)]. Ik weet niet of Prof. Bl. en Dr. Vangassen uitdrukkelijk op mogelijke dubbelheid gelet hebben, dan wel of de zegslieden - ongevraagd - in

1) Fonetische finesses in de vokaal zijn hier verwaarloosd.
1) Fonetische finesses in de vokaal zijn hier verwaarloosd.
1) Fonetische finesses in de vokaal zijn hier verwaarloosd.

sommige plaatsen dubbele vormen opgaven. Is het laatste het geval, dan mogen we wellicht aannemen dat de dubbelheid nog meer voorkomt dan kaarten en teksten aangeven.

Zoveel over *an* bij meervoudig onderwerp en werkwoord in het Zuidnederlands. Voorts vermeldt Teirlinck *Klankl*. 84 voor *wat* en *dat* bijvormen *wan* en *dan*, die voorkomen in dezelfde positie als *an*, b.v. *Wan die kindərs vərtellən, ən es 't oorən* (horen) *nie wert. Dat* als voegwoord: '*k gəlōvə dan onz āpəls op zijn*, en als relativum: '*t werk dan də kindərs gəmaakt ēn* (hebben) *ən deucht niet*.

De gegevens voor het zuiden zijn dus vrij mager, maar het stilzwijgen over *an* en dergelijke vormen kan dezelfde oorzaak hebben als de geringe mededeelzaamheid in het noorden over een en ander. In ieder geval bezitten wij uit het uiterste zuiden een onwraakbaar getuigenis aangaande vormverschil van het voegwoord *als* en enige soortgelijke verbindingswoorden, afhangende van dezelfde syntactische condities als een ander vormverschil bij dezelfde woorden in het noorden.

Wat is nu de verklaring van dit zeer merkwaardige verschijnsel? Er komt voor *azzə* c.s.m.i. maar één verklaring in aanmerking, die door Rogier, als ik hem goed lees, ook al is aangeduid, nl. deze: onder invloed van de meervoudige werkwoordvorm *prātə, lōpə* enz. krijgt het voegwoord of verbindingswoord ook een *ə*. De meervoudige persoonsvormen zijn meestal alle gekenmerkt tegenover de enkelvoudige doordat ze een syllabe meer hebben. Dit geldt algemeen voor het praesens, d.w.z. de meest gebruikte tijd. In het praeteritum bestaat het verschil niet bij de meeste zwakke werkwoorden, wel echter bij de sterke: *ik riep, wə riepə; jə kwam, zə kwammə*. Wij kunnen dus veilig zeggen dat in de overgrote meerderheid van de voorkomende werkwoorden de tegenstelling tussen enkelvoud en meervoud bestaat. Tussen de enkelvoudige persoonsvormen is soms onderling wel enig vormverschil - in veel gevallen is dit trouwens gering: vgl. *ik giet, jij giet, hij giet*, maar ook zeer verbreide typen als *ik loop, jij loop*,

hij loop; ik heb, jij heb, hij heb; ik kom(*p*), *jij komp, hij komp; ik riep, jij riep, hij riep* en alle praeteritale persoonsvormen. Maar in ieder geval heeft het hele meervoud tegenover het hele enkelvoud het zeer in het oor vallende distinctief van de meersyllabigheid, of wel van de verlenging van de praesens-of praeteritum-'stam' (die veelal gelijk is aan de enkelvoudige persoonsvormen) met *ə*. Deze *ə* nu wordt ook aan het verbindingswoord gehecht. In het Noordhollands wordt ook *jə* met meervoudige persoonsvorm verbonden: *jə lōpə, jə kommə* enz.; vandaar dat *azzə, ovvə* daar ook vóór *jə* komen.

En hoe dan met *an, wan* en *dan* voor *a*(*l*)*s, wat* en *dat*? Hiervoor geldt dezelfde verklaring: ook hier heeft 'attractie' plaats gehad van werkwoordsvormen, doch niet op -ə, maar op -*ən*. Immers in het zuidnederlandse gebied dat hier ter sprake kwam, is de -*n* niet geapocopeerd. Zo blijken de schijnbaar zeer uiteenlopende verschijnselen te berusten op eenzelfde oorzaak, waardoor de verklaring op haar beurt aan waarschijnlijkheid wint.

Bij *an, wan* en *dan* moet men dan een 'vereenvoudiging' in vorm aannemen, die op het eerste gezicht nogal ingrijpend lijkt, maar toch bij veel gebruikte, gering geaccentueerde en gemakkelijk verstane woorden niet zonder parallel is. Of *an* misschien ontstaan is uit het verkorte *a* in *a'k* 'als ik' + -*n*, dan wel uit *az*(*zə*)*n*, kunnen we in het midden laten. Voor 'contractie' van *azzən* tot *an* heb ik geen behoorlijk vergelijkbaar geval bij de hand: daartegenover staat dat de tussenvorm *azn* niet hypothetisch is, maar werkelijk geconstateerd te midden van *as* en *an* in verschillende oost- en zeeuwsvlaamse plaatsen. Gemakkelijker is het, voor *dan* uit *dattən* of *daddən* een parallel te geven. Daarmee, en met *wan* uit *wattən* of *waddən*, is te vergelijken *han* uit *haddən*, dat niet alleen bij Teirlinck voorkomt (*aanzə* 'hadden ze': *Klankl*. 199), maar ook in zuidhollandse dialecten, waar het dan herinnert aan de tijd dat de -*n* nog gesproken werd (zie trouwens over deze -*n* in Zuid-Holland de volgende noot).

Wie deze verklaring van *an, wan* en *dan* toch wat gewelddadig mocht achten, neemt de verplichting op zich om de zeer zonderlinge -*n* op andere wijze te verklaren, en zal daarin zeker niet bevredigend slagen: ook al zou hij door ‘assimilatie’ of ‘reductie’ het ontstaan van een -*n*, die oorspronkelijk niet in het woord voorkwam, aannemelijk kunnen maken, dan nog zou de gebondenheid van de -*n* aan een volgende meervoudige werkwoordsvorm een complicerende omstandigheid zijn, die bij de verklaring niet mag verwaarloosd worden.

Eerst toen ik aan dit opstel de allerlaatste hand legde voor de druk, bemerkte ik dat over *azzə, ovvə* c. s. toch al eerder geschreven is dan ik totnogtoe had gedacht, nl. door Beckering Vinckers *Taal- en Letterbode* III (1872), 165 vlg. Deze spreekt in 't geheel niet over de condities waaraan de verlengde vormen gebonden zijn, maar zijn voorbeelden komen overeen met wat hier dienaangaande is geconstateerd. Merkwaardig is het, dat B.V. het verschijnsel waargenomen heeft in kindertaal. Hij geeft van een 10-jarig meisje het volgende voorbeeld: *Niet durven? Offen we durven!*, en van haar 4-jarig broertje: *assen ze komen, schiet ik ze dood*. Misschien is het zo, dat de prolepsis aan B. V. of zijn zegsman alleen ‘ter ore gekomen’ is via de kinderen, die door hun omgang voor gemeenzame of dialectische taal-eigenaardigheden meer ontvankelijk en toegankelijk zijn dan beschaafde ouders in hun kring; ± 1870 zal dit verschil tussen ouders van goeden huize en kinderen licht groter zijn geweest dan thans. Dat echter ook voor B.V. *assen* en *offen* niet uitsluitend verschijnselen van kindertaal waren, mag men wellicht afleiden uit de meer algemeen geformuleerde zin, waarmee B.V. *t.a.p.* 166 zijn korte mededeling besluit: ‘En evenzoo hoort men ‘*datten* ze komen’ in plaats van ‘*dat* ze komen’’, en uit de daarop onmiddellijk volgende overgang tot een volgend punt: ‘Zijn voorbeelden van dusdanige prolepsis van den uitgang *en* niet zeldzaam,…’

Als wij B.V.' *offen, assen* en *datten* mochten opvatten als

vormen met gesproken -*n*, dan zouden het zeer welkome aanvullingen zijn bij het juist genoemde *azn*, en alzo een nadere bevestiging geven van wat zoëven voor *an, dan* en *wan* is betoogd. Maar het is waarschijnlijker, dat B.V. op juiste fonetische aanduiding minder heeft gelet, en zich bij het weergeven der taal van blijkbaar in beschaafd milieu opgroeiende kinderen gehouden heeft aan de gewone spelling. Wij zullen daarom *offen, assen, datten* wel 'hollands', d.w.z. als *ovvə, azzə* en *dattə* moeten lezen.

Wel vinden wij bij Beckering Vinckers een bevestiging van de hier gegeven verklaring van het verschijnsel. B.V. beschouwt nl. zijn *assen, offen* en *datten*, gelijk uit een der boven gegeven citaten al bleek, als evidente gevallen van 'phonetische voorbarigheid', zoals hij het noemt, zó evident dat zij in de gang van zijn betoog moeten dienen om deze zelfde voorbarigheid aannemelijk te maken in een ander geval, dat intussen hier buiten beschouwing kan blijven omdat dit niet in de afhankelijke zin voorkomt.

Nauwkeuriger onderzoek zou nog allerlei belangwekkende biezonderheden aan het licht kunnen brengen. Ik maak hier alleen vragenderwijze op enige punten opmerkzaam, die slechts door goede dialectkenners kunnen worden opgehelderd.

1. Is hollands *azzə, ovvə, dattə* enz. nog streng gebonden aan een werkelijk volgende meervoudige of althans meersyl-labige werkwoordsvorm, dan wel zijn de lange vormen bij meervoudig onderwerp zodanig traditioneel geworden dat zij ook zonder persoonsvorm kunnen voorkomen? Voor het mij best bekende gebied zou ik het laatste vermoeden. Naar mijn gevoel is op de vraag *Hebbə jullie pləzier gəhad?* een antwoord *Nou ovvə mə!* zeer goed denkbaar. Ook *azzə* als vergelijkend voegwoord strijdt niet met mijn taalgevoel, b.v. in *jullie hebbə meer tijd azzə wij*. Hierbij zullen zich wel plaatselijke verschillen voordoen.
2. Indien *an, dan* en *wan* ook in Holland voorkomen of

althans in -*n*-apocoperende streken - wat ik wel geloof, maar niet met getuigenissen bewijzen kan -, bestaat er dan nog een levende correlatie tussen dit *an, dan, wan*, met -*n*-vormen van het werkwoord [1], of wel zijn ook deze vormen traditioneel geworden? M.a.w. kan men zeggen: *oftan zə terugkommə*, met traditioneel *oftan*, of is *dan* beperkt tot zinnen met werkelijk hoorbare -*n*-vormen als '*t ken mə nie schēlə oftan zə tərugkommən of niet*, of wel met weliswaar eensyllabige maar steeds op -*n* uitgaande persoonsvormen als *zien, doen, gaan* [2], b.v. '*t is tijd danzə weggaan?* Hier zou ik geneigd zijn, voor mijn gebied een traditionele vorm aan te nemen, geen levende correlatie meer.

Voor zuidnederlandse streken, waar *an, dan* en *wan* gangbaar zijn, zou het de moeite waard zijn erop te letten of deze wellicht frequenter of uitsluitend voorkomen bij meersyllabige werkwoordsvormen zooals *werkən, lēzən*, en minder of niet bij vormen als *zien, doen, gaan*, die alleen door de *n*, maar niet door een extra-syllabe zich van de enkelvoudige onderscheiden. Mocht dit zo zijn, dan zou *an* of *azn* in Zeeuws- en Oost-Vlaanderen meer kunnen voorkomen dan uit Blancquaerts zin is op te maken (zie boven bldz. 167) omdat deze zin juist het werkwoord *zien* bevat.

3. Bij de beantwoording van de vraag, of *an, dan* en *wan*, eventueel *òn* < *ovvən* voorkomen, verdienen de assimilatievormen *ammə* ‘als we’ en *òmmə* ‘of we’ speciale aandacht. In verband met de assimilatieneigingen ter plaatse trachte men uit te maken of *ammə* bestaat uit *an + mə* (*wə*) dan wel of het een ‘verkort’ *a* (vgl. *a'k kom*) bevat. Misschien is dit niet altijd te beslissen. Vergelijking tussen de ontwikkeling vau *als we* en *als me* kan B.V. wat opleveren. Voor mijn gebied lijkt mij *ammə kommə* ‘als we komen’ goed, maar *ammə wat ovərkomp*

1) Zulke -*n*-vormen komen nl., o. a. vóor vokaal, nog geregeld voor: zie b.v. Overdiep *Onze Taaltuin* III, 209; Van Haeringen *Tijdschr*. XLVI, 4 vlg.

2) Het is mij niet onbekend, dat in veel plaatsen zulke vormen meersyllabig gemaakt worden: *wə, zə zienə doenə, gānə* enz. In dat geval zou allicht *azzə, dattə* enz. te wachten zijn. Vgl. *daddə* bij *zijnə* in het boven bldz. 166 aangehaalde lied van de ‘toffe jongens’.

'als me wat overkomt' niet. Daar nu in het eerste geval *an* denkbaar zou zijn, in het tweede niet, zou hieruit in verband met soortgelijke verbindingen wellicht iets te besluiten zijn. Tussen *dat we*, en *dat me* hoor ik geen dergelijk verschil: *zeg mar dammə kommə*, 'dat we komen' maar evengoed, zonder meervoudig werkwoord: '*t ken beurə dammə wat ovərkomp* 'dat me wat overkomt'.

Het is hier echter niet de plaats om op zulke détails verder in te gaan.

4. Het zou de moeite lonen, in Noord-Nederland te letten op de oostgrens van *azzə* e.d. Men mag verwachten dat die niet veel zal verschillen van de oostgrens van het -*n*-apocoperende gebied.

Zo hebben wij dan over een groot deel van het westelijke Nederlands waargenomen een eigenaardige invloed, in afhankelijke zinnen, van de persoonsvorm op het verbindingswoord.

Een overeenkomstig verschijnsel is in het oosten van het land op te merken, nl. daar waar de 2^{e} persoon singularis zich kenmerkt door de zeer markante uitgang -*st*. Deze uitgang 'infecteert' dan ook het verbindingswoord in de afhankelijke zin. Men zegt bv. in Groningen *doe krigst*(*ə*), *doe dust*(*ə*), maar, zo drukt Schuringa *Dial. Veenkol*. § 170 het uit: 'de enclitische vormen -*st*(*ə*) en -*t*(*ə*) [1] komen ook voor na *as, of* en *dat: ast*(*e*), *ofst*(*e*), *dast*(*e*)'. Bij Klatter, *Onze Taaltuin* II, 80 vindt men voor het 'Hogeland' hetzelfde ook na andere verbindingswoorden. Ik citeer van Kl.'s voorbeelden: *waist, was toe dust; bedenk wast dust; tou-st jonk wast; ik vraog die, waor stoe om liepst; komt, omdast nog nait onderschaiden kinst*. De keus tussen -*st* en -*stoe*, waarover Klatter uitvoerig handelt, kunnen we hier onbesproken laten: het belangrijke is thans voor ons, dat de uitgang kennelijk in bijzinnen aan het verbindingswoord wordt toegevoegd.

1) Dit -*t*(*ə*) is door Sch. blijkbaar alleen gegeven wegens *as*, waarna -*st*(*ə*) niet van -*t*(*ə*) is te onderscheiden.

Deze groningse verschijnselen zijn mede onder de aandacht gevallen van Beckering Vinckers in zijn bovenvermeld artikel *Taal- en Letterbode* III, en hij stelt ze, evenals ik, op één lijn met *azzə* en *ovve*. Van zijn voorbeelden *ald*. 166/7 neem ik enkele over, met behoud van zijn transcriptie: *lummel, dijste biste* of *lummel, daorste biste; wijste waste duste* (vgl. het juist genoemde voorbeeld van Klatter); *schriif ijs ofste komste; denk ijs eerste vragste* 'denk eens eer je vraagt'; en met het relativum *die*, hier duidelijker dan in het eerste voorbeeld: *is dit de sleutel dijste zöchste*?

Bezoen *Klank- en Vorml. Enschede* 73 vermeldt voor Enschede vormen als *was* 'wat je', *das* 'dat je', as 'als je', *òfs* 'of je' naast *wastòw, dastòw*; hier is de persoonsuitgang nl. -*s*, zie *ald*. § 94 en § 98. Blijkbaar zijn de syntactische condities geheel dezelfde als in Groningen.

Trouwens, reeds in het Middelnederlands komen *datstu, ofstu, diestu, eerstu* e.d. voor, blijkbaar ook alle in afhankelijke zinnen. Talrijke voorbeelden daarvan vindt men bij Van Helten *Mnl, Sprkk*. 433. Men moet die vormen opvatten als *dat, of* enz. plus 2^{e}-persoonsuitgang. Die uitgang kan -*s* of -*st* zijn: dat kan men in dit klankverband niet onderscheiden. Ik vermeld dit uitdrukkelijk omdat Van Heiten *a. w*. 434 juist in de persoonsuitgang -*s* een bezwaar ziet tegen een vergelijking van de mnl. vormen met de door Beckering Vinckers *Taalen Letterbode* III, 166 vlg. genoemde groningse *daorste, ofste, eerste* e.a. Zulk een vergelijking gaat niet op, meent Van Helten, omdat in het Mnl. de 2^{e} persoon eindigt 'alles behalve zelden op -*es* (niet op -*ste*)'. Dit bezwaar nu is niet geldig: een 'prolepsis' van -*es* in b.v. *oftu gheves* kon ook tot weinig anders leiden als *ofstu gheves*. De vergelijking gaat dus wel degelijk op [1)].

1) Een ander bezwaar dat V.H. aanvoert tegen de verklaring als wat hij (naar B.V.) noemt 'fonetische voorbarigheid', nl. de vaak grote afstand tussen verbindingswoord en persoonsvorm, komt straks ter sprake.
Wij moeten echter V. Helten toegeven, dat voor *jaestu* en *neenstu* de verklaring minder goed past, al was het alleen, omdat hierna vaak geen persoonsvorm volgt. Ook moeten we nadrukkelijk vaststellen dat deze vormen op één belangrijk punt buiten het kader vallen van al de totnogtoe besproken proleptische verschijnselen: *jaestu* en *neenstu* zullen nl. zelden of nooit in de bijzin hebben gestaan. Wellicht mogen we deze *jaes* en *neens* opvatten als *ja des* (vgl. *Mnl. Wdb*. III, 975). Dan zouden dus *jaestu, neenstu* geheel los staan van *ofstu, datstu* enz. Maar wie deze opvatting te gezocht vindt, omdat een afzonderlijk *jaes, neens* (zonder geïnclineerd *du*) zeer zeldzaam is, zal zich kunnen neerleggen bij een verklaring uit navolging van geïnverteerde werkwoordsvormen als *gaetstu, lietstu* e.d. Daarin is dan echter nog geen reden gelegen om *ofstu, datstu, eerstu* over éenzelfde kam te scheren.

Het groningse *ofst*(*ə*), *wast*(*ə*), *dast*(*ə*) heeft dus al oude voorlopers. En het is lang niet onmogelijk dat Groningen en Twente hier een laat-middeleeuws gebruik in ongebroken traditie voortzetten; evenals het vroeger ook westnederlandse *du* thans nog in het oosten voortbestaat, evenzo kan de prolepsis van de bij *du* behorende persoonsuitgang in het oosten in voortdurend gebruik zijn gebleven.

De overeenkomst tussen deze groningse, twentse en west-middelnederlandse verschijnselen met de eerst besproken hollandse en vlaamse is weer een steun voor de hier ontwikkelde beschouwing daarvan. Bij alle formele verschil hebben *azzə, ovvə, dattə, wattə* enz., *an, dan* en *wan, ofst*(*ə*), *dast*(*ə*), *wast*(*ə*), *ofs, das, was, ofstu, datstu, watstu* deze gemeenschappelijke trek, dat zij allen vertonen een proleptische aanhechting van een verbale uitgang aan het verbindingswoord, dat een ondergeschikte zin inleidt.

Rest ter beantwoording de vraag: waarom is en was deze eigenaardige proleptische inwerking van de verbale uitgang zo streng gebonden aan de ondergeschikte zin? Het antwoord is niet zo eenvoudig, en wat hier als zodanig wordt aangeboden, is niet meer dan een vermoeden.

In ondergeschikte zinnen staat niet zelden door de eigenaardige woordschikking de persoonsvorm verder van het onderwerp af dan in de hoofdzin. Daardoor ontstaat een zekere spanning, die toeneemt naarmate de tussengeplaatste zinsdelen omvangrijker worden. Hoe dichter immers onderwerp en persoonsvorm bij elkaar staan, hoe vlotter en gemakkelijker het overzicht is over de hele zinsconstructie. Wellicht is nu de

prolepsis van de verbale uitgang voortgekomen uit de drang om de spanning wat te verlichten door de persoonsvorm als het ware reeds in de aanvang van de bijzin aan te kondigen, en wel door aanhechting van de typerende uitgang aan het verbindingswoord, dat gewoonlijk onmiddellijk door het onderwerp wordt gevolgd; een enkele maal, bij het meervoudig relativum *die*, is het verbindingswoord zelf het onderwerp. Dat is dus niet geheel hetzelfde als wat men onder ‘fonetische voorbarigheid’ (vgl. boven bldz. 171) pleegt te verstaan. Al is er ongetwijfeld een fonetische kant aan - men zou het verschijnsel eerder als ‘syntactische’ of ‘morfologische’ voorbarigheid kunnen beschouwen.

Als er inderdaad een dergelijk streven achter de congruerende verbindingswoorden ligt, is de niet zelden grote afstand tussen verbindingswoord en persoonsvorm, waarin Van Helten een bezwaar zag tegen de voorbarigheidsverklaring (boven, bldz. 174 noot), eerder het tegendeel van een bezwaar: hoe groter immers die afstand, hoe sterker allicht de neiging tot overbrugging. Men zou zich zelfs kunnen denken dat de congruentie het eerst is toegepast in langere bijzinnen, waar die grote afstand de spanning sterk deed gevoelen, en van zulke zinnen is overgegaan op ondergeschikte zinnen in het algemeen, ook die waarin onderwerp en persoonsvorm onmiddellijk op elkaar volgden.

Zoals gezegd: deze ‘syntactische’ voorbarigheid heeft ook haar [‘fonetische’ kant: voor proleptische inwerking op het verbindingswoord kwamen vooral in aanmerking díe persoonsvormen, die door hun klankvorm biezonder markant waren: de meervoudsvorm in het Hollands en Vlaams, de tweedepersoonsvorm in het oosten.]

D e n H a a g , December 1938.

C.B. VAN HAERINGEN